

DOMOKOS MÁRIA

A magyar nyelvű antifónák összkiadása

Ferenczi Ilona új könyvéről

A *Népzene és zenetörténet* 1977-ben megjelent III. kötetében a magyar protestáns graduálok zenei anyagát vizsgálva Bárdos Kornél és Csomasz Tóth Kálmán visszatekint a kezdeti időkre, amikor „a Magyar Tudományos Akadémiától 1953-ban vett megbízás alapján összehasonlításra alkalmas támlapokra kimásoltuk a magyar graduálok műfajok szerint csoportosított teljes dallamanyagát.” Ugyanitt megállapítják, hogy „A graduálok leggazdagabb dallamanyagát a zsolttárok gregorián keretversei, az antifónák adják. [...] Azonosításuk, kapcsolataiknak feltárása részben még feldolgozás alatt áll.”¹

Ezt a hatalmas munkát végezte el az azóta eltelt évtizedek során Ferenczi Ilona. Bemutatásra kerülő új kötete az – időközben jelentősen gyarapodott – 16–17. századi protestáns (református, evangélikus és unitárius) források magyar nyelvű antifónáinak összkiadása.

Ha átolvassuk az imponáló bibliográfiát, benne Ferenczi Ilona korábbi munkáival, szükségszerűnek látszik ennek az összefoglaló kiadványnak, a magyar nyelvű antifónák kritikai összkiadásának létrejötte. Hiszen az elmúlt négy évtizedben a szerzőnek mintegy 30 könyve és tanulmánya jelent meg protestáns graduál témában, köztük olyan nagyszabású munkák, mint az *Eperjesi* és a *Ráday* graduál közreadása a *Musicalia Danubiana* sorozatban.²

Már zeneakadémiai hallgatóként, 1974-től kezdve pedig a Zenetudományi Intézet kutatójaként részt vett a Rajeczky Benjamin által létrehozott és vezetett Dallamtörténeti Csoport munkájában. Otthonossá vált a középkori latin nyelvű gregorián zene világában, beletanult forrásainak feldolgozásába, dallamainak rendszerezésébe is. Tájékozott tehát mind a középkori, mind a reformáció korabeli vallásos zene

¹ BÁRDOS Kornél – CSOMASZ TÓTH Kálmán: „A magyar protestáns graduálok himnuszai”, in VARGYAS Lajos (szerk.): *Népzene és zenetörténet* 3 (Budapest, Editio Musica, 1977), 34–277., ide: 135., 139.

² *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, ed. and intr. by Ilona FERENCZI (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1988) (*Musicalia Danubiana* 9), I–II; *Graduale Ráday saeculi XVII*, ed. and intr. by Ilona FERENCZI (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1997) (*Musicalia Danubiana* 16).

területén. Úgy vélhetnénk, egyenes út vezetett a magyar nyelvű antifónák kötetéhez. Viszont, ha néhány korábbi tanulmánya címét látjuk, azok nehézségekre, problémákra, megoldandó – esetenként megoldhatatlannak tűnő – kérdésekre utalnak. (1988: *Zenei helyesírás és „variálás” a XVI–XVII. századi graduálokban*; 2012: *A gregoriánkutatás mostohagyermeké: az anyanyelvű gregorián*; 2012: *Variáns vagy hiba? Mit, miért és hogyan egészítsünk ki vagy javítsunk? A legelső kézíratos graduál kiadása elé*. Mindhárom a *Zenetudományi dolgozatokban* jelent meg.)

Zenetörténeti kiadványról van szó, létrehozásához mégis több tudományág (egyház-történet, irodalomtörténet, nyelvtörténet, paleográfia) együttes közreműködésére volt szükség. A szerző-kutatónak abból a meggyőződéséből született, hogy – bár a több évtizedes előkészítő, forrásfeltáró munka számos elbizonytalanító tényezővel szembesítette – a magyar nyelvű antifónák nyelvi, zenei és egyháztörténeti jelentősége indokolja a teljes repertoár összeállítását és kiadását, előtérben a zenei, liturgiai és eredetvizsgálattal.

Bevezetés és Függelék fogja közre a könyv tizenkét fejezetét, angol nyelvű tartalom és összefoglalás zárja. A *Bevezetés* sorra veszi a téma alapkérdéseit, rávilágít a kutatás lényegi problémáira és a kutatástörténet felvázolásával érzékelteti azt az utat, mely a kezdektől a jelen átfogó, kritikai összkiadás kötetig elvezetett. Az alapvető megállapítások:

- a protestáns egyházak liturgiájában tovább élt a középkori egyház liturgiájának egy része; a magyarra fordított gregorián ének helyet kapott a reformáció egyházainak istentiszteletein;
- a magyar nyelvű gregorián a graduálokban és a graduáljellegű liturgikus énekeskönyvekben maradt fenn. A graduál, ez a sajátos magyar liturgikus könyvműfaj Csomasz Tóth Kálmán szavaival: „a korai protestantizmus szertartásos énekeskönyve gregorián dallamokkal és magyar szövegekkel”;
- a graduálok tételei többnyire a zoltáros istentiszteleti formába illeszkednek, melynek „zeneileg legizgalmasabb liturgikus műfaja az antifóna.” A kiadvány ezért az összes 16–17. századi magyar nyelvű antifóna helyét kívánja meghatározni, zenéjét rekonstruálni és rendszerbe állítani. Ily módon lehet választ adni arra a kérdésre, hogy milyen helyet foglalnak el a magyar nyelvű antifónák a magyar zenetörténetben, hogyan kapcsolódnak a középkori liturgiához, illetőleg miben különböznek attól? Minthogy a korábbi szakirodalom alapkönyveiből (*Régi Magyar Dallamok Tára* 1–2)³ a magyar nyelvű antifónák összességének csak csekély hányada vált ismertté, az új kiadvány ennek a hiánynak a pótlására is született. Ugyanakkor mindvégig számolnia kellett azzal, hogy a magyar nyelvű gregorián kutatása a latin nyelvű gregorián kutatásának árnyékában történik, és csekélyebb nemzetközi érdeklődés kíséri.

³ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A XVI. század magyar dallamai* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958) (*Régi Magyar Dallamok Tára* 1). A kötet új kiadása: CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A XVI. század magyar dallamai*. 2. átdolgozott, bővített kiadás, szerk. és kiad. FERENCZI ILONA (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2017²) (*Régi Magyar Dallamok Tára* 1); PAPP GÉZA: *A XVII. század énekelt dallamai* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970) (*Régi Magyar Dallamok Tára* 2).

Az I. fejezet a magyar nyelvű antifónák 16–17. századi forrásait ismerteti és tárgyalja, első sorban a bennük foglalt antifónák szempontjából (természetesen a forrás történetével és irodalmával kapcsolatos teljes körű bibliográfiai utalásokkal). Ferenczi – az unitárius graduálok kivételével – mindegyik forrást eredetiben tanulmányozta. A kiadványban regisztrált, összességében mintegy 2000 antifóna adatainak összeállításához a szerző 37 kéziratos és nyomtatott protestáns forrást vizsgált át. Ebből 21-et tekint alapforrásnak, hetet kiegészítő forrásnak, kettőt figyelembe vett, dallam nélküli szöveges forrásnak, végül hetet figyelmen kívül hagyott forrásnak.

A források átfogó ismertetése során „bemutatjuk a dallammal ellátott antifónának a kéziratban vagy a nyomtatványban elfoglalt helyét, liturgiai funkcióját, tartalmi jellegzetességeit, majd a dallamlejegyzéssel kapcsolatos ismertetőjegyeket soroljuk fel: a hangjelzés módját és megbízhatóságát, az egyes hangok, hangcsoportok, neumák sajátosságait, a kulcsok, az őrhang használatát vagy mellőzését, a differenciák meglétét vagy elhagyását.” – olvashatjuk a bevezetésben (16. o.)

A II. fejezet az antifónát, mint protestáns liturgikus műfajt tárgyalja, azt, hogy mi az antifónák helye a protestáns liturgiában. A magyar nyelvű antifónák elsősorban az imaórák, vagyis a mellék-istentiszteletek liturgiájának része, a kötet „kizárólag az imaórák antifónáit és az önállóan használt [...] antifónatételeket tartalmazza.” (47. o.) Ezután a magyar nyelvű antifónáknak ünnepek szerinti felsorolása, ill. csoportosítása következik alfabetikus rendben, a zsoltár antifónák a hozzá tartozó zsoltár szerinti számsorban, összerendelve a kottás közlés számaival.

A III. fejezet a magyar nyelvű antifónákat a középkori mintákkal veti össze, és az összehasonlítás eredményét értékeli aszerint, hogy a szövegnek van-e középkori gyökere, vagy nincs kapcsolata a középkorral. A többféle csoportosítási lehetőségből a szerző itt a legújabb, némileg egyszerűsített kategorizálást választotta, amelyben a szöveg az elsődleges.

A négy zenei fejezet (IV., VIII., IX. és XII.) szorosan összetartozik, csatlakozik hozzájuk az V. fejezet dallami vonatkozású része. A lényegi, hangjegyes részt a kötet legvégén találjuk: a XII. fejezet tartalmazza kottával az 515 magyar nyelvű antifónát a nyolc tónus rendszerében. (A két legnagyobb együttes az első és az utolsó. Az 1. tónusban 145, a 8. tónusban 151 antifóna szerepel.)

A hangjegyes rész előzetes szóbeli kifejtését adja a IV. fejezet, amely a tónusok szerint antifóna-csoportok zenei jellemzését tartalmazza, csatoltan pedig a két–három tónusban megjelenő azonos vagy variáns szövegű antifónákat elemzi. A tónusok szerinti csoportok kialakítása, belső sorrendjének megállapítása zenei szempontok szerint történt a középkori antifóna-rendszerezés figyelembevételével. A tónusok csoportjainak és azok belső tagolódásának ismertetése a formáról, dallamjárásról, kadeneciákról is számot ad.

A VIII. fejezet a közreadás kérdéseiről szól, a dallamok és jegyzeteik létrehozásának módszertani problémáit tárgyalja. A közreadás nehézségeiből csak néhányat emelek ki: minthogy sokféle, egymástól eltérő forrásról van szó, olyan átírási módot

kellott kialakítani, amely a különböző lejegyzési, ill. nyomtatási eljárásokat egységbe foglalja. Ferenczi Ilona szavaival: „olyan átírási módot kellett választani, amely – legszűkebben véve – öt különböző lejegyzési, illetve nyomtatási technikát, illetve eljárást foglal egységbe [...]” (129. o.) Egy másik probléma: a zenei írásbeliség színvonalának hanyatlása, a zenei helyesírás romlása következtében a források jelentős részének zenei értelmezése és tételeinek átírása külön megfontolást igényel. Például minden egyes antifónához meg kell határozni a megfelelő gregorián tónust, ugyanis a legtöbb kéziratot graduálból hiányoznak a hangnemi meghatározást segítő, a tónust kijelölő kulcsok. A kottás közlés a legkorábbi forrás szerint történik, ha ez nem volt lehetséges, akkor az időrendben következő forrás szerint.

A IX., jegyzet-fejezet az egyes antifónákra vonatkozó információk sűrítményét nyújtja a rövidítések alkalmazásának lehetőségeit maximálisan kihasználva. Megadja az illető antifóna forrását/forrásait, ez alkalmanként akár 15 forrás is lehet. Tájékoztat a középkori előzménnyel való dallam és szövegkapcsolatról, annak fokozatairól; a közölt első alak dallamához képest a többi forrás variánsairól; javítás címszó alatt a dallamban előforduló lejegyzési vagy nyomtatási hibákról. A szerző többször hangsúlyozza, hogy a változtatások, javítások inkább javaslatoknak, mint egyedül lehetséges döntéseknek tekintendők.

Felhívjuk a figyelmet az 58. lábjegyzetben említett digitális faksimile összeállításra, amely kellően egészíti ki a források ismertetését.⁴

Ferenczi Ilona új kötete összefoglaló, az elődök és saját több évtizedes munkáját betetőző mű. Műfajának megfelelően tömény szöveg, nehéz olvasmány. Létrehozásához egyszerre kellett széles körű áttekintő képesség, hatalmas tudás, szüntelen döntés-készség és hihetetlen mennyiségű aprómunka. A feladat megtalálta emberét. Kiválóan felépített, a kölcsönös kapcsolatokat több oldalról feltáró, odaadó gonddal elkészített összkiadás-kötet született, a szakirodalom egy újabb alapműve.

⁴ http://mzo.zti.hu/konyv/ferenczi_magyar_nyelvu_antifonak/ (utolsó letöltés: 2021. november 11.).